Так було колись. На цій самій дорозі, що нею нині йду. Ось вона вже кінчається. Ось моя рідна хата. Із неї виходить брат. — Здоров брате! — Здоров! — Чому не написав? Як можна так? Таж коні і так дармо стоять, бо збіжжя повозив. — Байка! Ромко є? — Ого! Вже другу кукурудзу допікає.

Я увійшов до рідної хати.

Сурохін, вересень 1938.

Юрій Липа

ЧАКЛУН ІЗ ХУТОРА

(Продовження).

Властиво тут можна було б і закінчити життєпис Гоголя. Дальший життєписний хід, його останні сімнадцять років життя — це історія його творів з того часу.

В тих творах кипить його кров, його віра й сподіванки, — і всі вони звернені лицем до Росії. Він уже не назве цієї Росії „старою, рудою бородою, що ніколи не порозумнішає", як називав ще недавно, (Л. з 1832 р.), — ні, він бачить її з своєї „прекрасної далекости" як мрію, блакитну мрію про владу. Бо „хто сказав, що моя отчизна Україна? Хто дав мені її за батьківщину? Отчизна — те, чого хоче душа моя, що наймиліше для неї". („Тарас Бульба").

Ave, Rossia, morituri te salutant!

Десь далеко в висоті є льожа (як балькон володаря), а в низу на арену виходять призначені на смерть — українці — спочатку ґлядіятори білого царя, всякі полковники Бульби й осавули Горобці, а потім смішні постаті, просто блазні з Хутора.

Дехто хотів би зробити з підвладної постаті Бульби і Гоголівських, Бульбівських козаків, постаті володарів. Гоголь не бачив в них панівних людей. Він так і не описує їх. Це ненажери, „що понаїдались так, що дивуюсь, як ніхто не тріснув" і потім „зоставили цілі купи гною". Вони без упину пють. „Що скину, то пропю!" Їхнє гасло „горілки побільше! Щоб грала і шипіла, як скажена". Побут героїв-козаків Гоголя має тільки дві фази. Одна це, коли козак „залізе відпочивати... на піч" і кормить товстим тілом мухи, та з печі дивиться „на все, що тільки діється, колупаючи пальцем в носі". Друга фаза: коли козак іде на війну безжалісну і безпорядочну, де нераз „свої... обдирають своїх", де злякані жиди заповзують „під спідниці своїх жидівок, де кінець козака страшний, „це — ще ласка, коли зварять живим". („Тарас Бульба"). Гуманний світогляд і самого Бульби: він не українець патріот, він не володар — він бється за товариськість, тільки за любов до товаришів, що з ними „поріднився душевною спорідненістю", він не бється за рідних християн із свого краю, він — за „усіх, які тільки є на світі".

Так сфальшувати історію, щоб цілком відкинути клімат сили Краю Козаків, Гоголь не міг, але він змалював цю силу сліпою, що чекає ще свого пана (царя). Чи ж можна порівняти „Т. Бульбу" з гордовитими сторінками популярної тоді „Історії Русів", що її студіював і Гоголь? Це не синтеза історії, — це піяцька пісня галабурдника, що не має над собою пана, це безголовий динамізм недержавника.

І недаремно критик і московський патріот по виході „Т. Бульби" відчув це і написав: „Історія України не належить до історії всесвітньо-людської; її круг тісний, її політичне і державне значіння те саме, що в мистецтві — ґротеска". *(В. Белінський).*

Ґротесковою тимчасовістю пахне Гоголівське минуле України, але воно має хоч свій безголовий порив. Зате Гоголівська сучасність це — сонність. Це — села, де пахнуть „благовонним паром галушки", де вулиці з шинками, що „попадали на один бік, мов баба, що вернулась з веселих христин", де вікна хат подібні „до підбитих очей", де на вулицях усе „валиться і немощніє". Там над селами, у хмарах, відбуваються сахаринові мельодрами Левків і казки про відьом, а на долі в „маленьких і низьких кімнатках, жахливо теплих", жеруть по девять разів денно, дрімають, товстіють, сваряться, раз ніби добрі, безсилі люди, а раз ніби такі, що „за копійку заріжуть".

Вслухаймося тільки в гомін наданих їм прізвищ, мов би умисне створених, щоб викликувати враження мертвої речі, фізіольоґічного акту, або просто нікчемности!

„Коробочка, Курочка, Пробка, Шпонька, Черевик, Яїшниця, Бульба, Попопуз, Голопупенко, Колопер, Козолуп, Кизяколупенко, Перерепенко, Дірка, Пухівочка, Купердягин, Коровій-Кирпич, учитель Дієпричастіє, Шило, Доїжджай-не-Доїдеш, Тяпкин-Ляпкин, Довгочхун, Держиморда, Крутодрищенко, Потогоненко" і численні інші мешканці села „Вошивої Пихи".

Про прізвища Гоголя каже *Белий,* що це — „маячіння, напучнявілі жахом духової нужденности", що це — „глум відщепенця від роду над власним родом".

Дійсно міг сказати дослідник *Перевєрзєв* про суть цих казочок: „Не смішний випадок, а смішне існування, не смішну ситуацію, а смішних людей змальовує Гоголь в своїх творах. Гоголівський комізм це не комізм пригод, а комізм типів, не комізм подій, а комізм побуту".

Це не Дікенс, не Твейн, чи наш Нечуй-Левицький, що любить свої персонажі і добродушно посміхається над їхніми непорозуміннями. Гоголь пише, щоб принизити цілі юрби людей, щоб знищити гідність цілого побуту, цілого краю. Він нудьгує з ними і не любить їх, але випроваджує їх, нижчих, для забави тих вищих, яким вірно сам служить.

Молодий урядовець уміє бавити анекдотами товариство і представляти комічні постаті в особах. Від цього крок до пи-

сання комедій. Одна з них вплинула на цілий хід його життя. Мав настрій написати щось смішне, та не мав теми. Отже пише до другого письменника, свого доброго знайомого:

„Зробіть ласку, дайте якийнебудь сюжет, хоч якийнебудь смішний, чи не смішний, але чисто російський анекдот. Якщо цього не зробите, то я дарма гаятиму час, і не знатиму, що мені в моїх обставинах робити. Я ж крім своєї мізерної платні з університету, — ніяких посад тепер не маю. Зробіть же ласку, дайте сюжет; духом буде комедія з пяти актів, і, клянусь, куди смішніш від дідька. На Бога, поспішіться, розум і шлунок мій — обидва голодують". (*Л. до Пушкина* з 7. X. 1835).

Пушкин послав сюжет: гохштаплєр ревідує урядовців провінціонального міста. Гоголь пригадує собі враження з Курська, єдиного російського міста, де він по дорозі з України в Петербург приневолений був пересидіти сім днів, і пише „Ревізора". Завдяки протекції Жуковського і несподіваній добродушності царя, на подив зляканій цензурі „Ревізора" виставляють 19-го квітня 1836. року в Петербурзі. Гоголь чекав всього, лише не того настрою, що опанує добірну публику на першій виставі (там був навіть сам цар Микола I).

Сміху майже не було: усміхи завмирали на устах, завмирали й оплески. »Напружена увага, — каже самовидець, — зміцнене, захватне слідкування за всіма нюансами пєси, іноді мертва тиша показували, що те, що діялось на сцені, пристрасно захоплювало серця глядачів... Загальний голос вибраної публики з усіх боків був один: „Це — неможливість, це наклеп і фарса"«, *(Анненков)*.

Раптом ця Гоголівська фантасмаґорійна творчість, навісна в пристрасності, повна мельодраматичних ефектів, сама счинила ударний ефект, але вже в житті, в імперії...

— Ну й пєска! — сказав Микола I-ий, уосіблення російської держави, виходячи з льожі по виставі, — усі дістали на горіхи, а я — найбільше!

„Пєса вельми втішна, тільки повно нестерпної лайки на дворян, урядовців і купецтво" — нотує присутній урядовець.

Гоголь, по такім дивнім театральнім ефекті просто знищений, завмирає з жаху і туги та з того, що він наробив. Так собі попсувати карєру в Петербурзі! Злякався самого себе. „Мій власний твір здався мені огидний, дикий і мов би зовсім не мій" — нотує наразі, а по дванадцяти роках ставить таку діяґнозу: „В комедії тоді побачили бажання висміяти законом установлений порядок речей і державні форми, тоді як я, власне, мав замір описати тільки самовільне порушення того формального і законом установленого порядку".

Але тим часом коло особи автора „Ревізора" — великий рух: гляньмо лише, послухаймо голосів!

Люди з-під знаку ґенерала Бурачка, такого собі ідеалізатора російщини, що навіть відкидав Пушкина як за великого західника, гукали на Гоголя: „Він — підпалювач! Він — бунтів-

ник!" Молодь і укриті антимонархісти мало не зробили з письменника кумира: „Вся тодішня молодь була захоплена „Ревізором"! *(Стасов)*. „Це — молода Росія у всім своїм нахабстві і цинізмі, я знаю п. автора „Ревізора"! — пише аґент-шпигун Віґель. Певне, зацікавлення обуджується і серед придворних постатей. Компаньонка цариці, Смирнова, пише захоплена до князя Вяземського: „Однак це Плєтньов відкрив цей малий скарб (Гоголя)". (4. V. 1836). Російські інтеліґенти, професори з Москви і Петербурга, нарешті мають подію: обговорювати твір п. Гоголя. Отже це — успіх!

Гоголь ще трохи морщиться, ще вдає смуток, ще обіцює, що поправиться, пояснить, — але він не може вже сховати свого задовілля: ці придворні, ці ґрупки інтеліґентів, купки обурених урядовців і трохи студентів — це ж властиво ціла Росія. І ціла Росія говорить про н ь о г о. Прощай, Хуторе! В листі, який Гоголь пише місяць по виставі „Ревізора", він уперше називає „старою столицею моєї батьківщини"... Москву. (Л. з 15. V. 1836). Ту саму з татарською назвою столицю, що її він так недавно ще понижував. Трудно, його „прекрасний, древній, обітований Київ" не дав йому успіху, і він до нього вже не вернеться, як до символу правди, як до місця, „де будуть його (Гоголя) великі діла". Пан Гоголь розмовляє з Росією, країною своїх мрій.

V

Вистава „Ревізора" зблизила його з Росією-владою, з Росією-царем, і він мріє про царя, як найвищого виразника „биття державного пульса", і мріє про свою віддану працю, свою творчість на користь уосіблення Росії-влади. Коли він просить пізніш Плєтньова подарувати одну зо своїх книжечок „всім великим князям, всьому царському дому до одного, не виключаючи й малолітніх", то це робить не для грошевого віддарунку (як тоді був звичай), але як „вираз того почування,... що завдяки ньому все, що відноситься до їх дому, стало близьким для моєї душі"... (Л. з 20. X. 1846). Цар для нього і символ влади-Росії, і символ відповідальности за надхнення. Цар-Росія стоять над ним у блакитному сяєві і ждуть від Гоголя помочі в „прискоренні биття державного пульса". „Все, що я досі написав, — журиться Гоголь — і слабке, і нікчемне аж так, що я не знаю, як мені виправдати перед государем невиконання його бажань. Однак може Бог дозволить мені зробити щось таке, з чого він був би задоволений"*).

І він придумав. Він напише „Левіятан творчости". Це не будуть, як досі, якісь нікчемні казочки, якийсь зпроста бездумно написаний „Ревізор". Тепер він має ідею, покликання. Тепер він знає, що робить, він створить велику потугу для блакитної постаті, Російської Влади.

---

*) Цар між ін. не дуже цікавився ним і мішав його з ґрафоманом ґрафом Сологубом.

Не дарма і в дрібніших своїх речах він згадує часто про „благородну владу, що чуває над нами усіма однаково", і каже про себе „в наших грудях замкнена якась таємнича віра у владу". *(„Театральний Розїзд").* —

Він виїздить за кордон і починає писати „Мертві Душі". „Велетенський великий твір" його: перед ним аритметичною сумою, панорамою проходять „наші поміщики, наші урядовці, наші старшини, наші мужики, наші хати". Твір має бути в трьох частинах. Гоголь не пише, він священствує, „хтось незримий пише переді мною могутнім берлом". (Л. з 12. X. 1836).

Той твір має бути чимсь, що зміцнить Росію-владу і буде володарською річчю в мистецтві, буде чимсь пророчим і одночасно всеобємливим. Щось мусіло б у тому бути з римської архітектури ренесансу, щось сміливого і стрункого. Зміст того дав Гоголь відразу: це будуть малі люди зо своїми малими дрібязками, а над ними влада і її непомильні, блакитносяйні представники (вкінці напр. як спонука до духового переродження обманця-героя мав виступити особисто й сам цар). Не дарма він, пишучи цей твір, трактував його як річ державної ваги і навіть, щоб його краще написати, за підмогою звертався до шефа жандармів Орлова (Л. з 1850).

По пятьох літах Гоголь кінчає першу частину „Мертвих Душ". Посилаючи її Жуковському, пише: ...„небесна сила поможе мені спинатися на щаблі тієї драбини, що передо мною, хоч я стою на найнижчих і перших її щаблях... Це перша частина „Мертвих Душ". Я переробив багато в ній..., але все ж іще не можу не бачити її малого значення супроти інших наступних частин. Вона у відношенні до них, здається мені, схожа на нашвидко прибудований ґанок до палацу, що в задумі має бути збудований у велетенських розмірах"... (Л. з 26. VI. 1842).

Ґанок. Це все ще передпокій, ґанок, двір блазнів під бальконом влади. Лише він каже тепер, що той його ґанок це — ціла Росія. Про І-шу частину говорить, що це „тільки брудний двір, який провадить до витонченої будівлі". І він уже нетерпеливий, щоб сказати довкіллю, що буде в II. і III. частині його „Левіятану", в тім велетенськім палаці.

Друга частина „Душ", де мали б уже виступати не тільки духова злиденність, але й блакитні, чеснотливі представники влади, іде письменникові дуже тяжко. Жадне „берло" не пише його рукою. „Я мучив себе, — пише він — насилував писати, страждав важким стражданням, бачучи своє безсилля" (Л. з 2. V. 1845). „Хочу насильно приневолити себе щось зробити". (Л. з 21. XII. 1843). Те, що написав, палить і раз, і вдруге (VII. 1845). Одночасно все більша пиха опановує його: аджеж хоч він і пише, відповідальний перед царем, але зате проповідує цілій Росії своїми писаннями. Довкілля, знуджені великопанські типи зміцнюють у Гоголі це переконання. „У всіх тодішніх листах Гоголя, до кого б він їх не писав, починав звучати прикрий для мене тон повчателя — пише беззастережний прихильник письменника.

Тоді він був зійшовся з гр. А. Толстим, а я вважаю цю знайомість за рішуче погубну для Гоголя. Не менш шкідливі були для нього і його дружні звязки з жінками, переважно з вищих сфер. Вони одразу зробили з нього щось в роді свого духовника". *(С. Аксаков).*

Таким тоном проповідника і духовника, поспішаючи скінчити свій палац духової Росії, пише Микола Гоголь маніфест. Ця невеличка і душна книжечка зветься „Вибрані місця з листування з друзями"; вийшла вона в десять літ по бомбі „Ревізора" і вибухнула сама ще з більшою силою, важко ранячи самого Гоголя.

Це мала бути його перша поважна книжка („моя єдина доцільна книжка"), де він вперше мав показати хоч у загальних рисах позитивну, чеснотливу Росію. Це мав бути контраст до його попередньої Росії (І. частини „Мертвих Душ"), бездушної і нелюдсько відразливої. В своїй книжечці письменник навіть пробує подати привід повстання „Вибраних місць". »Коли я почав читати Пушкинові перші розділи з „Мертвих Душ", то Пушкин... (що був охочий до сміху) поволі ставав все понуріший, понуріший, аж вкінці зробився зовсім понурий,... промовив голосом, повним туги: „Боже, яка смутна наша Росія!" Мене це здивувало... Тут я лише побачив, в якім жахливім вигляді можна зобразити людині пітьму і страхітливу відсутність світла. З того часу я почав думати тільки про те, щоб змякшити це пригнобливе враження«...

Отже світло Росії, позитивний зміст її, кинув Гоголь російському довкіллю. Станув перед ним у проповідницькій, самозадовільній позі.

На це воно з обуренням, з огидою відкинуло той „світлистий" Гоголівський зміст і плюнуло йому в лице сотнями вигуків: сам не знаєш позитивної Росії! Ті крики довкола певне мусіли пригадати Гоголеві тюкання і цькування псами по селах.

Ще добре, коли тільки окреслити його зимними словами царедворця *Плєтньова,* що Гоголь „неправильний до несмаку і надмуханий до смішности, коли своєвільство переносить його з комізму до поважного тону".

Мислитель західнього типу, *Чаадаєв,* трохи гидуючи, зацікавився Гоголем. Чаадаєв бридився властиво і Росією, не даремно ж писав: „ми не належимо ні до однієї з великих родин людства, ані до Заходу, ані до Сходу" — і тому тільки усміхнувся над вихвалюванням Росії у Гоголя. Його зацікавило інше: єлейно-панокадильний тон Гоголя. Чи то не єзуїт? — подумав і відповів: „В Гоголі нема нічого єзуїтського. Він занадто самохвальний, занадто безкорисний, занадто щирий, щирий іноді до цинізму, назагал занадто незграбний, щоб бути єзуїтом". (Чаад. до Вяз. 29. IV. 1847).

Тверезий словянофіль, *Сергій Аксаков,* давно вже з болем зауважив зріст претенсій Гоголя, і ще три роки тому попереджав письменника: „І смішно, і прикро... Я боюсь, як вогню,

містицизму, а мені здається, він показується у вас. Не зношу моральних рецептів і нічого, що подібне до віри в талісмани. Ви ходите по вістрю ножа!" Тепер він пригноблений маніфестом Гоголя. „Ця книжка — пише Аксаков до сина — може зашкодити багатьом. Вся вона пройнята підхлібством під маскою покори... Гоголь може утвердитися в своїм божевіллі". До Гоголя ж пише: „Ви зневажаєте і Бога, і людину".

Письменник, західник *Тургенєв,* бачить у Гоголівських повчаннях нечувано огидне сполучення „пихи і підлизування, біґотерії й самодурства, пророчого і паразитного тону". Книжка Гоголя — на його думку — це його „фіяско", і це фіяско-упадок, що добре свідчить про тодішнє суспільство.

Багато голосів про маніфест-книжку не дійшло до нас, але сам Гоголь описує в листі враження від неї серед довкілля: „Як сталося, що на мене розгнівались усі до одного в Росії? Досі цього не можу зрозуміти. Восточники, західники, невтральники — всі ображені". (Л. з 20. VI. 1847). Справді всі обурилися і на тон, і на зміст книжки автора таких потішних досі книжечок. Навіть мрякобіс і цареслав, модний тоді о. *Матвєй* написав до зляканого Гоголя, що „книжка його вплине шкідливо, і що він дасть за неї одвіт перед Богом". Навіть дехто із шкільних приятелів перестав пускати Гоголя до себе по виході „Листування з друзями". *(Шенрок).* Що ж до царського двора, то звідтіль віяло холодом. Може й тоді повторив ґраф *Орлоф* те, що раз був сказав уже про Гоголя: „Що за охота клопотатись якимись голими поетами!"

І от Гоголь по неуспіху, діставши цю несподівану і вже „невилічну рану" (як каже Турґенєв), звертається до людини дуже талановитої, дуже безінтересовної, може єдиної справді незалежної людини в Росії, до критика і росіянина-патріота. Аджеж думок і оцінки тієї людини був жадібний навіть сам Пушкин, божок Гоголя. І ця людина не ошукає, вона важко хора на туберкульозу, вона вже близька ложа смерти. В червні 1847. року листом питається Гоголь *Бєлінського,* що лежить хворий у Зальцбурґу: що сталося? Чому так усі мене зненавиділи, коли я написав книжку про позитивну Росію?

А „навісний Віссаріон", критик Бєлінський, кровю серця написав йому відповідь. „Це — як сказав тоді російський талановитий патріот *Герцен* — ґеніяльна річ, і це, здається, заповіт Бєлінського".

Для Бєлінського Росія, яку він хотів будувати, була в силі, була життям ж и в и м, для Гоголя фантазією, абстракцією, „блакитним світлом", властиво доктриною влади. Для Бєлінського ж мертвотою пахла ця доктрина.

„Хай простить Вам ваш візантійський бог — скрегоче зубами умираючий патріот — за ту візантійську думку, якщо ви тільки, викладаючи її на папері, знали, що творите... Та коли б ви зробили замах на моє життя, і тоді б я більше вас не зненавидів, як тепер за ці ваші ганебні рядки... Проповіднику кнута,

апостоле незнання, бойовнику обскурантизму і мракобісія, вихвалюваче татарських звичаїв — що ви робите! Погляньте собі під ноги — так ви стоїте над проваллям... Ні, ви тільки запаморочені, а не просвітлені... Хоробливим переляком смерти, чорта і пекла віє від вашої книжки". Бєлінський показує гостро й жовчно всі прогріхи Гоголя супроти московського живого духа, підкреслює, що будівничий Росії, народ московський, це атеїсти, що піп московський нікчемність у порівнянні хоч би з католицьким, що „блакитна влада" російська — це сморід, задуха і тупість. Врешті вриває листа. Не кається за гострі вислови, бо він пише про речі вищі над особисті, пише про правдиву Росію, що може колись буде.

І по місяці спокійно Гоголь відповідає Бєлінському: „Покищо одне для мене непохитна істина — це, що я не знаю зовсім Росії".

„Не знаю зовсім Росії!" Не знаю зовсім позитивної, блакитної Росії. Так сказала людина, що поїхала служити їй вірно і віддано.

Коли не знає позитивної, то може знає відємну, неґативну Росію? Не даремно ж пізніша шкільна, дешева російська педаґоґіка зробила з нього „великого російського сатирика". Може корисність його для росіян випливає з дійсного знання тієї аритметичної суми країв, що були під однією владою?

Може принижуючи людство в постатях таких, як його герої „Шинелі", „Носа", „Мертвих Душ" — він принижував людей з цілої адміністративної місцевини, званої Росією?

Дехто з українців, бажаючи помирити якось світогляд Гоголя зо своїм світоглядом, повторює твердження, що Гоголь для українських типів зберіг ще свою прихильність і їх якраз змалював у своїх перших творах, романтично солодкавих „Вечорах на Хуторі", а для москалів мав він ніби тільки згірдливе відношення, як у пізніших петербурзьких новелях і „Мертвих Душах". Але так не було.

Докладно простудіювали дослідники кожний тиждень, майже кожний день письменника і можна тепер сказати, що Гоголь знав і на чім спирався. *С. А. Вєнґеров,* зрахувавши всі дні, що в них переїздом Гоголь був у Росії (27+20+7), прийшов остаточно до такого висновку: „Автор Ревізора і Мертвих Душ, що в них нібито, за усталеним шабльоном, відбилась „ціла Росія", в дійсності тієї самої Росії, просто можна сказати й на очі ніколи не бачив. Гоголь знав тільки Україну й Петербург... В основу своєї „общєрусской" типізації поклав українські враження". Інший дослідник, розглядаючи Гоголівські ніби російські типи, раптом вигукує: „Звідки стільки українців в російських, глухих місцевинах?" *(Вєрєсаєв).*

Коли хуторянські типи Гоголя походять з України, то може його урядовські типи, ці герої „Шинелі", „Носа", „Ревізора" — росіяни? Може побут Петербурга, де Гоголь перебував, писав, творив? Так, у новелях є побут Гоголевого довкілля, але чи ж

Гоголь перебував в російському оточенні? Його постійним оточенням (в бюрі, в театрі, вдома) аж до літ нервової хворости були ті ж українські хуторяни (Прокопович, Кукольник, Хощенко, Білоусів, Садівничий, Гребінка), що приїхали, як і він... „служити". Це вони тисячами „засідали" по петербурзьких урядових бюрах від часів князя Безбородька, українця і першого европейського орґанізатора адміністрації і канцелярійности. „Петербург це кольонія освічених українців — пише Є. Гребінка до Новицького. — Всі урядові інституції, всі академії, всі університети — повні земляків, і, приймаючи чоловіка на службу, на українця звертають особливу увагу, як на „un homme d' esprit". Вони творили тло петербурзької урядовщини, столичний побут. Недаремно пізніш по Гоголю з огидою і з гнівом буде писати про них великий Шевченко. Недаремно українець, актор Щепкин, писав до Гоголя, щоб він не переробляв „Ревізора" і постатей урядовців, бо „це ж справжні, живі люди, що між ними я зріс" (Л. *Щепк.* 1847 р.).

Хуторянські українці і „опетербурженi" українці — це постаті Гоголя.

Надзвичайно цікаві останні праці про стиль Гоголя приносять багато спостережень і про саму мову письменника. З усіх впливів, що мали формувати його мову, цих усіх Жуковських, Марлінських, Стернів, Тіків, Вальтер-Скоттів, на першому місці стоїть потуга української пісні, воєнної й селянської. Гоголь пише цілими рядками українських дум (Т. Бульба), його „проза сторінками „Вечорів" тільки переінакшує народні лади" *(Бєлий)*. Взагалі його рядкам „українська мова дає ряд іменників". Мельодійність його прози*) — це мельодійність іншої, не російської мови. Він, пишучи, намагається тільки перекладати на російську мову. Не даремно, як двадцятилітній юнак він пише листа, повідомляючи матір, що хоче видати свої перші проби в чужій мові. Той чужоземний „язик", каже дослідниця *(Ґіппіус:* Гоголь. 1924), це російська мова, бо Гоголь думає по-українськи. Гоголь дуже зле знав російську мову *(Вєрєсаєв)*. По своїх успіхах, виїхавши до Риму, відкрито пише, що „призабув російську мову", а перебуваючи в Женеві розмовляє з А. Міцкевичем тільки українською мовою. Тому зрозуміла річ, що коли останній з дослідників мови творів Гоголя, дослідивши складню, ритм і лєксику, хоче її окреслити, то каже, що це — „українська мова, змішана з льокальними (російськими) говорами". *(Бєлий)*.

Мова, типи і спосіб думання були українські. Залишилась ще доктрина, надукраїнська доктрина влади — віри — Росії. Тим часом живі російські люди, російське довкілля Гоголя, відкинуло цю доктрину. Це було як велетенський поличник (як сам Гоголь зазначує в листі). Але це не приневолило його покинути свою

*) Між ін. може завдяки цій пребагатій мельодійності мови і вважає Гоголя за найбільшого письменника колишній учитель музики в Полтаві, композитор Падеревський.

доктрину, ні — „цю свою ідеольоґію він поніс недоторканою до кінця життя в такому ж вигляді, як дістав її в раннім дитинстві". *(Вересаєв).*

Тому по своїй пригоді з маніфестом-книжкою він знову кидається до своїх „Мертвих Душ". Це ж у 2. і 3. частині має він показати справжню Росію. А що він її не знає, не переживав ніколи, то це справа мала, це — дрібниця. Він її огляне, ба навіть..., наважився відвідати ґубернії довкола Москви... подивитись на Росію, скільки вдасться, побачити на широкій дорозі" (Л. з 1. VI. 1849). Він бідкається, що йому „необхідно заглянути до деяких, хоч важніших закутин Росії" (Л. з 20. X. 1847). Однак ті роки пробуває переважно за кордоном. Приїхавши, наївно скаржиться знайомим, що занадто мало знає Росію і російський народ, мені треба б подорожувати, а тут ніколи: я маю сорок літ, та й писать треба". *(Я. Ґрот,* Спогади).

Та він не дуже й поспішає до тієї Росії. Може й не тому, що волить Рим, чи рідну Яновщину. Може тому, що знає добре характер процесу свого творення. Не даремно ж писав до приятеля в 1847. р.: „Я ніколи не мав потягу бути відгомоном усього і відяскравлювати в собі дійсність, яка вона довкола нас". Він хотів заполонити дійсність собою. Хотів, щоб з нього, з його індивідуальности вийшла якась Росія, навіть не вона, а якась моральна понадсила, якийсь понаднарод. Гоголь — упертий.

Він нищить себе в цьому зусиллі. Взагалі його творчість має в собі орґанічний звязок з його особою: в його твори переливається його власна життьова сила. Недарма чутлива мати Гоголя, розгорнувши сторінки І. частини „Мертвих Душ" із словами: „О, моя молодосте, о моя свіжосте!"... заридала. Вона оплакувала зівялу юність і свіжість свого сина.

Як же тяжко йшла ІІ. частина „Мертвих Душ"! Невпинно поправляю і за кожним разом, як починаю читати, то крізь написані рядки бачу ще ненаписані". Дійсно, ці мертві, тьмяні душі пили його кров. Що яскравіше описував він їхню мертвоту, то слабішим робився сам. Він функціонував чорнилом і папером. Він усе приміряв свою панораму, свій „літературний Левіятан" до образу, що миготів і виблискував усе далі, усе невиразніше. Він палив один по однім варіянти своєї „поеми". Його вже не затримувало відчування Гоголя-особи, у творчості він не мав уже опертя в собі, як у людині, він сам, як письменник, тече, і сам себе, як ріку, хоче спинити і воплотити. Хотів скінчити „Мертві Душі", але скінчити їх, це для нього було б виплинути з себе, — і він зник, усох, не скінчивши. Умер дуже несподівано. Може причиною була сильна анемія, може самоголодівка на тлі мелянхолії.

Він спалив востаннє другу частину „Мертвих Душ", не писав уже більше і по десяти днях в маячінні помер.

Можна було б про нього сказати, — умер від писання.

(Докінчення буде).